

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
РЕГУЛЮВАННЯ МАЙНОВИХ
І НЕМАЙНОВИХ ВІДНОСИН
В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ
ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ
ЛЮДИНО-ЦЕНТРИЧНОЇ
ЦИВІЛІСТИКИ**

Колективна монографія

*За редакцією
Є. Харитонова, О. Харитонової, І. Давидової, О. Сафончик*

Одеса
Фенікс
2025

УДК 341.321:32.019.51(063)
А 43

<https://doi.org/10.32837/11300.29619>

*Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Національного університету «Одеська юридична академія»
(протокол № 7 от 14 березня 2025 року)*

Рецензенти:

Майданик Р. А. - академік, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Гринько С. Д. - доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри приватного права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова;

Маковій В. П. - кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ

За редакцією:

Є. Харитонові, О. Харитонові, І. Давидові, О. Сафончик

А 43 Актуальні проблеми регулювання майнових і немайнових відносин в умовах гібридної війни через призму людино-цен- тричної цивілістики : колективна монографія I за заг. ред. професорів: Є. Харитонові, О. Харитонові, І. Давидові, О. Сафончик. Одеса : Фенікс, 2025. - 512 с. - Режим доступу: <https://doi.org/10.32837/11300.29619>
ISBN 978-617-8430-52-8

Монографія містить підсумкові результати наукових досліджень представників школи людиноцентричної цивілістики за останні десять років, які присвячені аналізу правових питань впливу гібридної війни на регулювання майнових та немайнових відносин.

Розрахована на наукових та науково-педагогічних працівників, аспірантів, здобувачів вищої юридичної освіти, всіх, кого цікавить проблематика особливостей регулювання майнових та немайнових відносин в умовах гібридної війни.

УДК 341.321:32.019.51(063)

ISBN 978-617-8430-52-8

© Колектив авторів, 2025

ЗМІСТ

Авторський колектив.	5
Інтродукція. Цивілістичні школи перед викликами часу (Харитонов Є., Харитонova О., Давидова І., Сафончик О.).	7
Розділ 1. Гібридна війна як виклик людині, суспільству і праву (Євген Харитонов, Олена Харитонova).	40
Розділ 2. Людиноцентрична школа цивілістики в умовах гібридної війни (Євген Харитонов, Олена Харитонova).	94
Розділ 3. Проблеми дихотомії цивільно-правового методу під час війни (Євген Харитонов)	119
Розділ 4. Проблеми спеціальних методів цивільно-правового регулювання в умовах війни (Богдан Фасій).	154
Розділ 5. Окремі аспекти функціонального виміру цивільного права та приватного права в сучасному суспільстві (Микола Матійко)	182
Розділ 6. Право власності релігійних організацій (Юлія Кривенко).	222
Розділ 7. Конвалідація недійсних правочинів, учинених на тимчасово окупованих територіях та «сірій зоні» в умовах гібридної війни (Євген Харитонов, Микола Білошкурський).	257
Розділ 8. Права інтелектуальної власності в умовах гібридної війни (Олена Харитонova, Іван Мартинюк)	283
Розділ 9. Збалансування інтересів боржників та кредиторів у договірних відносинах в умовах воєнного стану (Неллі Голубєва)	311
Розділ 10. Договори психологічної допомоги в умовах гібридної війни (Олена Адамова).	340
Розділ 11. Порушення права на здоров'я як інструмент гібридної війни (Юлія Маршук)	373

ЗБАЛАНСУВАННЯ ІНТЕРЕСІВ БОРЖНИКІВ ТА КРЕДИТОРІВ У ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИНАХ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

DOI 10.32837/11300.29659

Неллі Голубєва

докторка юридичних наук, професорка

Війна суттєво впливає на економіку, зокрема через міграцію, мобілізацію населення, зменшення трудових ресурсів, руйнування підприємств і окупацію територій. Це ускладнює виконання зобов'язань. Збалансування інтересів боржників та кредиторів в умовах воєнного стану в Україні стало важливим завданням, яке потребує особливої уваги з боку науковців, законодавців та судової системи, що ускладнюється не тільки наслідками військової агресії, а й неготовністю до багатьох викликів з якими ми зіткнулися та складністю досягнення такого балансу.

Договірне право, яке регулює відносини щодо руху товарів та інших матеріальних і нематеріальних благ в економічному обороті, звичайно, розраховане на застосування його норм у мирний час, у час вільного обігу капіталу, товарів та інших ресурсів, в тому числі трудових, але такі часи ще не стали для нас нормою, навпаки, багато часів у нашому минулому є прикладами зворотного: радянські часи, фінансові кризи нового часу, АТО, коронавірус¹, збройна агресія² тощо. Все це негативно впливає і на договірні відносини, які в час криз відчувають весь спектр негативних наслідків падіння еко-

¹ Про вплив на виконання зобов'язання пандемії COVID-19 див. наступну статтю автора: Голубєва Н. Ю. Оголошення карантину у зв'язку із пандемією як форс-мажорна обставина. *Права приватної особи в умовах пандемії COVID-19: проблеми здійснення і захисту*: монографія / За ред. Харитоновна Є. О., Харитонові О. І., Некіт К. Г. – Одеса : Гельветика, 2020. С. 218- 228.

² Голубєва Н. Ю. Договірне право «на війні». *Приватне право в умовах війни*: матеріали всеукраїнської наукової конференції, присвячена 25-річчю з дня заснування Національного університету «Одеська юридична академія» (м. Одеса. 15 листопада 2022 р.). За заг.ред.: Є. Харитоновна, І. Давидові. Одеса, 2022. С.32-37.

номічних показників діяльності окремих фізичних осіб, підприємств, підприємств, держави в цілому, нестабільного курсу національної валюти тощо, що веде до кризи неплатежів, зриву поставок, розриву економічних зв'язків між звичними контрагентами.

На стан виконання зобов'язань впливають багато факторів: погіршення економічної ситуації в цілому в країні, втрата стабільних доходів звичайних фізичних осіб та компаній через падіння купівельної спроможності населення, руйнування інфраструктури, знищення або пошкодження майна боржників, які не можуть використати його для погашення боргів (а кредитори, відповідно, не можуть його стягнути) чи втрата доступу до активів, тобто знаходження такого майна та/чи боржника на тимчасово окупованих територіях, виїзд боржників за межі України, що не тільки ускладнює процес стягнення боргів та виконання судових рішень, а й веде до скорочення внутрішнього ринку, що впливає на економіку в цілому.

В Україні погіршувались показники виконання зобов'язань давно. У грошовому еквіваленті цей показник і до 2022 року залишався катастрофічно низьким – кредиторам повертали лише 2,6% від належних сум за рішеннями судів та інших органів, тобто зі 100 грн лише 2 грн 60 коп¹, звичайно ця статистика стосується зобов'язань, які стягуються на стадії виконавчого провадження, поза межами якого існує більш «позитивний світ» виконаних зобов'язань без звернення до суду чи до виконавчого напису, але вона дуже прикра.

Розглянемо два рівні захисту сторін договірних відносин в названих умовах: норми договірного права, що розраховані на будь-які «кризові» ситуації (назвемо їх «традиційними», щоб відокремити від нових правил); та нові правила регулювання договірних відносин, які введені законодавцем під час воєнного стану для захисту окремих учасників обороту та, як правило, в певних сферах.

І. Традиційні норми договірного права на варті інтересів сторін, як правило, боржників, які розраховані на різні надзвичайні ситуації чи обставини економічного, суспільного та політичного характеру:

1. Для договірних відносин військова агресія та введення воєнного стану в Україні є *обставиною непереборної сили*. Непереборна сила

¹ Чепурний В. Виконавче провадження в умовах війни: нові виклики і давні проблеми. URL: <https://pravo.ua/vykonavche-provazhennia-v-umovakh-viiny-novi-vykyky-i-davni-problemy/>

(форс-мажор) – це надзвичайна подія, якій неможливо запобігти за даних умов з об'єктивних підстав, при цьому ця сила стороння, зовнішня, з діяльністю відповідача ні в якому зв'язку не перебуває.

Для визнання яких-небудь обставин форс-мажорними вони мають відповідати наступним ознакам. Надзвичайною вважається подія, яка є відхиленням від необхідної закономірності в розвитку явищ і обумовлена випадковими причинними зв'язками та нетипова для звичайного життя. Невідвратною вважають подію, котру неможливо попередити, уникнути її впливу за допомогою наявних у певних умовах технічних та інших засобів.

Слід враховувати, що непереборна сила належить до категорії відносних понять, оскільки: по-перше, будь-який учасник цивільного обороту, який здійснює аналогічну з боржником діяльність, не міг би уникнути (відвернути) настання цієї обставини або її наслідків; по-друге, те, що невідвратно при одному рівні розвитку науки і техніки повністю відвратно за інших умов. Тому суд, визначаючи можливість віднесення явища до непереборної сили має з'ясувати усі конкретні обставини справи, зокрема, місце, час події і таке інше.

Крім того, для визнання яких-небудь обставин форс-мажорними необхідно довести, що ця подія є зовнішньою до діяльності сторін обставиною, а також виникнення перешкоди не могло передбачається під час укладання зобов'язання. Поширеною причиною відмови у видачі сертифікату про форс-мажорні обставини Торгово-промисловою палатою України (далі – ТПП) є те, що зобов'язання виникло в момент, коли обставини непереборної сили вже діяли. Дивно, але таке трапляється, що, напевне, свідчить про недобросовісність заявника.

Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 року запровадив в Україні воєнний стан. ТПП повідомила, що на підставі ст.ст. 14, 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» від 02.12.1997 р. та інших документів вона засвідчує форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) – військову агресію Російської Федерації проти України. ТПП підтверджує, що зазначені обставини з 24 лютого 2022 р. до їх офіційного закінчення, є надзвичайними, невідвотними та об'єктивними обставинами для суб'єктів господарської діяльності та/або фізичних осіб по договору, окремим податковим та/чи іншим зобов'язанням/обов'язком, виконання яких/-го настало згідно з умовами договору,

контракту, угоди, законодавчих чи інших нормативних актів і виконання відповідно яких/-го стало неможливим у встановлений термін внаслідок настання таких форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили).

ТПП ухвалила рішення спростити процедуру засвідчення форс-мажорних обставин. З метою позбавлення обов'язкового звернення до ТПП України та уповноважених нею регіональних ТПП і підготовки пакету документів у період дії введеного воєнного стану, на сайті ТПП України розміщено 28.02.2022 року загальний офіційний лист ТПП України щодо засвідчення форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили). Це надає можливість за необхідністю роздруковувати відповідне підтвердження всім, кого це стосується. Даний лист, особа, яка порушує свої зобов'язання, у зв'язку із обставинами пов'язаними із військовою агресією Російської Федерації проти України, в період дії введеного воєнного стану, має право долучати до свого повідомлення про форс-мажорні обставини, які унеможливили виконання зобов'язань за умовами договору, контракту, угоди, законодавчих чи інших нормативних актів у встановлений термін для можливості обґрунтованого перенесення строків виконання зобов'язань та вирішення спірних питань мирним шляхом¹.

Первісно цей лист ТПП України був сприйнятий юридичною спільнотою як загальний універсальний сертифікат, але він не замінює індивідуальний сертифікат про обставини непереборної сили, а засвідчує форс-мажорні обставини для можливості повідомити контрагентам про можливе невиконання чи виконання не в зазначений в договорі термін виконання відповідних зобов'язань та вирішити питання невиконання шляхом переговорів з контрагентом. З юридичної точки зору він скоріше носить інформаційно-довідковий характер, та сертифікат про настання обставин непереборної сили не замінює. Контрагент може наполягати на доведенні факту впливу на конкретного суб'єкта обставин, які зумовлені введенням воєнного стану, веденням воєнних дій, окупації тощо.

Наслідки настання обставин непереборної сили.

По-перше, військова агресія є обставиною непереборної сили та ***підставою звільнення від відповідальності за порушення зобов'язань***

¹ Щодо засвідчення форс-мажорних обставин. URL: <https://uccr.org.ua/press-center/uccr-news/protsedura-zasvidchennia-fors-mazhorkh-obstavin-z-28-02-2022>

зання (ч. 1 ст. 617 ЦК України) за умови, що саме на ці відносини вплинули певні обставини, що об'єктивно унеможливають виконання зобов'язань, передбачених умовами договору. Не тільки військова агресія, а й наприклад, загальна військова мобілізація, військові дії, введення комендантської години, експропріація, примусове вилучення, захоплення підприємств, закриття морських проток, заборона (обмеження) експорту/імпорту тощо також можуть напряду впливати на певні договірні відносини та бути обставинами непереборної сили.

Звичайно вони не впливають на всі договірні відносини у країні. Військова агресія та інші пов'язані події самі по собі не є безумною підставою для звільнення від відповідальності для всіх без винятку боржників. Існування обставин непереборної сили має бути встановлено з урахуванням обставин конкретної справи, зокрема залежно від виду діяльності боржника, умов її здійснення, строку виконання зобов'язання, характеру зобов'язання, розумності та добросовісності поведінки боржника тощо.

Так, має бути встановлено наступне. По-перше, військові дії, введення комендантської години, експропріація тощо стосуються боржника *безпосередньо*. По-друге, причинно-наслідковий зв'язок між військовою агресією, бойовими діями тощо та невиконанням певного зобов'язання. Визнання тих чи інших обставин форс-мажорними вирішується в кожному випадку індивідуально. Має бути достеменно встановленим причинно-наслідковий зв'язок між обставинами непереборної сили та невиконанням зобов'язання. Війна не може недобросовісно використовуватися для прикриття обставин невиконання договору у чинність інших причин, не пов'язаних із такою надзвичайною ситуацією.

Як зазначає, ВС, керуючись попередніми «правовими висновками суду касаційної інстанції, при розгляді форс-мажорних спорів наразі (як і раніше) суди виходять з того, що підтвердженням існування форс-мажорних обставин є відповідний сертифікат ТПП України чи уповноваженої нею регіональної ТПП; при цьому, встановлюється наявність чи відсутність обставин форс-мажору саме для конкретного випадку виконання господарського зобов'язання. *Сам лише факт проведення бойових дій чи запровадження обмежень воєнного часу не звільняє сторону від відповідальності, якщо такі обставини*

прямо не перешкоджають фізично чи юридично виконати конкретний обов'язок за договором; настання форс-мажорних обставин не є підставою для невиконання стороною зобов'язання, строк виконання якого спливає до дати настання таких обставин, а також для звільнення сторони від відповідальності в такому випадку; більш того, строк настання зобов'язання з оплати за поставлений товар настав на початку лютого 2022 року, отже, посилення на неможливість виконання зобов'язань не може бути поставлена у залежність від початку збройної агресії РФ. Скаржник, вказуючи на те, що збройна агресія російської федерації та введення воєнного стану є загальновідомою обставиною, не мотивує та не обґрунтовує як саме вказані обставини вплинули на виконання обов'язку з оплати поставленого у період з жовтня 2021 року по січень 2022 року товару саме за Договором» (постанова Верховного Суду від 10.03.2023 р. у справі № 922/1093/22).

Також боржник має довести сумлінне прийняття стороною розумно очікуваних заходів для запобігання чи зменшення можливих наслідків.

При цьому, непереборна сила не звільняє від виконання зобов'язань, а тільки від цивільно-правової відповідальності, наприклад, від відшкодування збитків, сплати неустойки. При цьому виплата, наприклад, процентів за користування чужими коштами у договорі займу чи кредиту відповідальністю не є, тому від їх виплати боржник не звільняється.

Факт непереборної сили підтверджується Торгово-промисловою палатою України. Форс-мажорні обставини засвідчуються за зверненням суб'єктів господарської діяльності та фізичних осіб по кожному окремому договору. Крім того, сертифікат про форс-мажорні обставини є адресним, а не універсальним щодо певної події. Хоч для введення воєнного стану ТПП зробила виключення, але в випадках судового спору контрагентам все одно необхідний індивідуальний сертифікат, оскільки суду необхідно довести, що відповідні обставини вплинули на діяльність саме цього боржника.

Так, Верховний Суд від зазначав, що форс-мажорні обставини не мають преюдиціальний (заздалегідь встановлений) характер. При їх виникненні сторона, яка посилається на дію форс-мажорних обставин, повинна це довести. Сторона яка посилається на конкретні обставини повинна довести те, що вони є форс-мажорними, в тому

числі, саме для конкретного випадку (постанова Верховного Суду від 25 січня 2022 р. № 904/3886/21).

Тягар доказування настання форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) покладений на Заявника. Заявник несе відповідальність за повне та належне оформлення встановленої форми заяви для відповідної категорії Заявників, достовірність викладених фактів, наданих документів, доказів, даних, вірність завірених ним копій згідно з чинним законодавством України (п. 6.4 Регламенту засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), затв. рішенням Президії ТПП України від 18 грудня 2014 р. № 44.

При цьому сертифікат ТПП є не єдиним документом на підтвердження надзвичайних обставин. Верховний Суд від застережує, що невірно суди попередніх інстанцій вважали, що єдиним доказом існування форс-мажорних обставин є довідка ТПП. Існування обставин форс-мажору щодо порушення/невиконання зобов'язань, які виникли внаслідок укладення договору оренди між резидентами України, може доводитися будь-якими доказами (постанова Верховного Суду від 21 липня 2021 р. у справі № 912/3323/20).

По-друге, **відтермінування виконання зобов'язання**. Настання обставин непереборної сили саме по собі не припиняє зобов'язання боржника, якщо виконання залишається можливим після того, як вони відпали. Тому наслідком визнання військової агресії та інших пов'язаних обставин обставиною непереборної сили є звільнення від відповідальності, оскільки особа не може вплинути на свою поведінку для виконання договору, але має виконати договір після закінчення відповідних обставин, тобто виконання договору відтермінується на період дії обставин непереборної сили.

По-третє, якщо виконання договору взагалі не може бути виконане – зобов'язання **підлягає припиненню за ст. 607 ЦК України**: «зобов'язання припиняється неможливістю його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає». Дія, що мала бути здійснена на виконання обов'язку з договору зобов'язаною особою, повинна бути здійсненою, тобто фактично та юридично можливою. Неможливість виконання тієї дії, яка становить зміст зобов'язання, залежно від причин її настання або припиняє зобов'язальне

відношення, або, навпаки, ускладнює його. С цього боку розрізняють випадкову і винну неможливість виконання. Неможливість виконання, як підстава припинення зобов'язання, повинна наступити в силу об'єктивних обставин, що зробили неможливим виконання для даного боржника. Відсутність провини доводиться особою, що порушила зобов'язання.

При випадковій (безвинній) неможливості виконання зобов'язання припиняється. Якщо ж неможливість виконання виникла внаслідок порушення боржником зобов'язання, то воно не припиняється, а трансформується в додаткові обов'язки (відшкодувати заподіяні збитки, сплатити штраф тощо).

При цьому варто враховувати, що при визначенні того, чи відповідає боржник за виникнення неможливості, необхідно враховувати загальні правила про підстави відповідальності, згідно якими боржник, що діє за рамками підприємницької діяльності, несе відповідальність у випадку його провини, а боржник, що діє як підприємець, несе відповідальність незалежно від вини, за винятком випадків, коли мали місце обставини непереборної сили (форс-мажор).

Причина випадкової неможливості – це не тільки непереборна сила (форс-мажор), а також будь-яка інша обставина, настання якої боржник не міг і не мав передбачити (випадок).

ЦК України не ототожнює, а, навпаки, розрізняє поняття випадку і непереборної сили. При цьому не розглядаються як випадок (казус) фактори звичайного комерційного ризику, зокрема недодержання своїх обов'язків контрагентом боржника, відсутність у боржника коштів тощо. У ГК України (ст. 218), наприклад, згадується лише непереборна сила, а про випадок не йдеться, а непереборна сила визначається як надзвичайні і невідворотні обставини за даних умов здійснення господарської діяльності.

Під правовим випадком (казусом) розуміється така подія або її результат (наслідки), яких могло б не бути, але які не були відвернуті відповідальною особою тільки тому, що їх неможливо було передбачити і запобігти через раптовість їх настання. Випадок – це антипод вини, тобто нема (не доведено у відповідний процесуальний спосіб) провини у порушенні зобов'язання – це випадок. Відсутність вини свідчить про випадковість порушення суб'єктивного цивільного права. Особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідаль-

ності, якщо доведе, що вона вчинила усі необхідні дії для належного його виконання.

Значення випадку полягає у тому, що незважаючи на наявність протиправної поведінки особи, шкоди та причинного зв'язку між ними, він стає підставою для звільнення від цивільно-правової відповідальності, а також припинення зобов'язання, якщо інше не встановлено договором або законом. Однак треба враховувати, що законодавством передбачені такі види зобов'язань, за якими боржник відповідає за випадок.

По-четверте, якщо виконання договору втрачає сенс для кредитора внаслідок прострочення, *кредитор може відмовитися від договору* (ч. 3 ст. 612 ЦК України), при цьому боржник не відповідає перед кредитором за збитки, завдані простроченням виконання зобов'язань внаслідок настання обставин непереборної сили (ч. 1 ст. 617 ЦК України).

По-п'яте обставини непереборної сили можуть стати підставою для *зміни договору*, наприклад, зменшення ціни договору, зміна місця доставки, онлайн-формат надання послуг тощо за домовленістю сторін чи за рішенням суду за ст. 652 ЦК України при дотриманні умов, які зазначені в цій статті.

2. Військова агресія та введення воєнного стану в Україні може бути підставою для *розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин*. Крім визнання військової агресії обставиною непереборної сили, сторони можуть звернутися до ст. 652 ЦК України. В даному випадку йдеться про особливу ситуацію, причини створення якої лежать за межами дій контрагентів і внаслідок цього від них не залежать. Для застосування ч. 1 ст. 652 ЦК України необхідна обов'язково згода сторін на розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин, якщо інше не встановлено договором або не впливає із суті зобов'язання. За наявності істотної зміни обставин сторони спочатку повинні спробувати відновити баланс своїх інтересів шляхом досягнення угоди про зміну умов договору. Частина 2 ст. 652 ЦК України регулює ситуацію коли сторони не досягли згоди щодо розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин. У цьому випадку необхідне звернення зацікавленою стороною в суд. У статті встановленні чотири умови, які повинні бути присутні одночасно і в сукупності. По своєму характеру обставини, що істотно змінили-

ся, нагадують непереборну силу. Проте є значна відмінність: вони не спричиняють за собою неможливість виконання зобов'язань, що виникли з договору, навпаки, можливість його виконання у всіх випадках повинна бути присутня, але таке виконання значно порушило б баланс інтересів сторін.

Зазвичай застосування ст. 652 ЦК України досить ускладнене на практиці, оскільки недвозначно йдеться про те, що для її застосування (для того щоб в судовому порядку розірвати договір у зв'язку з істотною зміною обставин), необхідно встановити наявність одночасно всіх чотирьох зазначених у ч. 2 умов.

ЦК України розрізняє дві можливі результати ситуації, що склалася: договір або розривається, або, у виняткових випадках, змінюється шляхом приведення його у відповідність з обставинами, що істотно змінились (однак для зміни договору, крім названих вище чотирьох умов, при яких можливе розірвання договору, необхідна додатково ще одна з наступних умов: розірвання договору суперечить суспільним інтересам чи зміна договору потягне для сторін шкоду, яка значно перевищує затрати, необхідні для виконання договору на умовах, змінених судом). При цьому одночасно з розірванням договору суд вирішує питання про матеріальні наслідки для сторін. Ураховуючи, що провина сторони в такій ситуації не передбачається, законодавець передбачає необхідність при розподілі витрат керуватися принципом справедливості. Залежно від того, що саме буде визнано судом в конкретному випадку справедливим, він може розподілити сукупні витрати порівну; визнати, що кожна із сторін повинна нести свої витрати самостійно тощо.

Як зазначалось, у судовій практиці досить складно встановити наявність одночасно всіх чотирьох зазначених у ч. 2 ст. 652 ЦК України умов. Так, управління комунальної власності органу місцевого самоврядування та лікарня звернулися з позовом до благодійного фонду про розірвання договорів оренди нерухомого майна та його повернення орендодавцю з мотивів того, що після укладення спірних договорів оренди відбулася істотна зміна обставин, якими сторони керувались при укладенні договорів, що є підставою для їх розірвання за рішенням суду, адже з початком військової агресії у лікарні виникла нагальна потреба в приміщеннях, які було передано в оренду за спірними договорами, і для забезпечення належного лікування переміщен-

них дітей потрібні всі наявні у лікарні площі. Верховний Суд зазначив, що оскільки суди не з'ясували чи вплинула військова агресія на зміну обставин, які заінтересована сторона не могла передбачити в момент укладення спірних договорів, та чи можуть бути усунуті такі обставини після їх виникнення без залучення спірних орендованих приміщень, за рахунок інших приміщень (постанова КГС Верховного Суду від 17.05.2023 у справі № 914/865/22).

3. Для орендних відносин є всі підстави для застосування ч.ч. 4 та 6 ст. 762 ЦК України, відповідно до яких наймач має право:

1) *вимагати зменшення плати*, якщо через обставини, за які він не відповідає, *можливість користування майном істотно зменшилася*

2) наймач *звільняється від плати* за весь час, протягом якого майно *не могло бути використане* ним через обставини, за які він не відповідає.

У судовій практиці визнається право орендарів не сплачувати орендну плату за період, коли майно неможливо використовувати через незалежні від них обставини (наприклад, окупація, бойові дії, обмеження доступу). Так, за обставинами судової справи, ФОП винаймає частину нежитлового приміщення площею 7,0 кв.м, що розташоване на третьому поверсі аеровокзалу ДП «Міжнародний аеропорт Львів» імені Данила Галицького». Регіональним відділенням Фонду державного майна України за оренду вищевказаного майна нараховано та заявлено до стягнення орендну плату за певний період часу в 2023 році. Суд звертає увагу, що «у пункті 6.10 постанови Великої Палати Верховного Суду від 08.05.2018 у справі № 910/7495/16 зазначено, що підставою для застосування норми ч. 6 ст. 762 ЦК України є встановлення факту неможливості використання орендарем майна з незалежних від нього причин на загальних підставах, визначених процесуальним законодавством. Відтак, для застосування ч. 6 ст. 762 ЦК України та звільнення наймача від плати за користування орендованим майном визначальною умовою такого звільнення є наявність обставин, за які орендар не відповідає. Тобто, наймач повинен довести обставини, які свідчать про те, що майно не використовувалося або не могло бути використане, і він не відповідає за ці обставини. Підставою звільнення від зобов'язання сплачувати орендну плату ця норма визначає об'єктивну неможливість використовувати переда-

не в оренду майно (бути допущеним до приміщення, знаходитись у ньому, зберігати у приміщенні речі тощо) через обставини, за які орендар не відповідає. При оцінці таких обставин презюмується незмінність умов господарювання (користування майном) чи стану об'єкта оренди, а орендар повинен подати докази наявності тих обставин, на які він посилається в обґрунтування своїх вимог, а також довести, що ці обставини виникли з незалежних від нього причин, зокрема, внаслідок зміни кон'юнктури на ринку товарів, робіт, послуг, з вини орендодавця, через дію непереборної сили тощо. Якщо орендар з незалежних від нього обставин протягом певного часу був повністю позбавлений можливості користуватися орендованим майном, то на підставі цієї норми Закону він вправі порушувати питання про повне звільнення його від внесення орендної плати. Аналогічна правова позиція щодо застосування приписів статті 762 ЦК України викладена у постановках Верховного Суду у справах № 914/1248/18, № 914/2264/17, № 910/13158/20.

При цьому звільнення від сплати орендної плати є істотним втручанням у правовідносини сторін договору, а тому може застосовуватись за виключних обставин, наприклад, відсутності доступу до найманого приміщення, неможливості орендаря перебування в ньому та зберігання речей тощо. Як встановлено судом, з 24.02.2022 по теперішній час внаслідок військової агресії російської федерації проти України та внаслідок цього введення на усій території України воєнного стану, Державне підприємство «Міжнародний аеропорт Львів» імені Данила Галицького не здійснює господарську діяльність, а доступ до території аеропорту, зокрема і до приміщення, яке орендується відповідачем за первісним позовом, обмежено військовими підрозділами з метою безпеки... Таким чином, з огляду на те, що відповідач за первісним позовом орендує майно, яке розташоване в приміщенні аеропорту державної форми власності, він звільняється від сплати орендної плати починаючи з 24.02.2022 і до моменту відновлення авіаційної діяльності таких аеропортів, а тому вимога за первісним позовом про стягнення орендної плати за період часу з січня 2023 по вересень 2023 є безпідставною та до задоволення не підлягає. Зважаючи на те, що судом відмовлено у стягненні орендної плати, безпідставною є вимога про стягнення пені, яка нарахована на таку орендну плату, яка також не підлягає до задоволення» (рі-

шення Господарського суду Львівської області від 11.03.2024 по справі № 914/3026/23).

Верховний Суд відзначив, що відсутність у 762 ЦК України вичерпного переліку обставин, які унеможливають використання орендарем майна, підстав виникнення таких обставин, засобів їх підтвердження свідчить про те, що підставою для її застосування є встановлення факту неможливості використання орендарем майна з незалежних від нього причин на загальних підставах, визначених процесуальним законодавством. У разі використання орендованої земельної ділянки у військових цілях, які унеможливають її використання на даний час у господарських потребах, до таких правовідносин підлягають застосуванню положень ч. 6 ст. 762 ЦК України, у зв'язку з чим відсутні підстави для висновку про порушення умов договору оренди в частині несвоєчасної сплати орендної плати за користування такою земельною ділянкою (постанова КГС Верховного Суду від 12.01.2022 у справі № 905/1436/20).

Доказування неможливості використання майна вимагає надання фото, відеоматеріалів, актів окупаційних влад, свідчення, але до уваги можуть братись і інші обставини, так, у справі ФОПа як власника обладнання, що залишилось на тимчасово окупованій території у м. Херсон, суд прийняв до уваги тривалість окупації (256 днів) та відсутність доступу до майна ґрунтуючись на принципові більшої вірогідності у сукупності з принципом розумності та з урахуванням поданих позивачем доказів та пояснень (рішення Господарського суду міста Києва від 06.12.2022 у справі № 914/1552/22).

В договорах, які укладені вже під час воєнного стану, сторони мають чітко зазначати про таку можливість, щоб полегшити на майбутнє вирішення непорозумінь між собою, наприклад, передбачити, що орендна плата може не нараховуватися у певні строки тільки за наявності сертифіката від ТПП, в разі активних бойових дій поблизу об'єкта оренди, влучання літальних об'єктів чи інших обставин, обов'язки щодо строків та умов проведення ремонтних робіт, умов відновлення повноцінного використання об'єкту оренди тощо.

Щодо договорів оренди також зазначимо, що договори оренди державного/комунального майна, чинні на 24.02.2022 року, автоматично продовжуються на період воєнного стану навіть за відсутності згоди орендодавця (Постанова Кабінету Міністрів України від 27.05.2022 р.

№ 634 «Про особливості оренди державного та комунального майна у період воєнного стану»).

Таким чином, норми договірної права містять механізми вирішення складних питань у кризових ситуаціях.

II. Крім загальних правил, законодавством передбачено низку **спеціальних правил**, які були запроваджені для урегулювання окремих питань для певних видів договірних відносин в умовах воєнного стану.

Спеціальні правила на захист прав боржників:

1. Особливості регулювання **кредитних відносин** під час воєнного стану:

1.2. Фінансовим установам заборонено в односторонньому порядку **збільшувати розмір процентної ставки** або інших платежів за договором про *споживчий кредит*. Забороняється збільшення процентної ставки за користування кредитом з інших причин, ніж передбачені ч. 4 ст. 1056-1 ЦК України, у разі невиконання зобов'язань за договором про споживчий кредит. Ця заборона поширюється на всі кредитні договори, укладені період з 1 березня 2020 року до припинення зобов'язань за договором про споживчий кредит, укладеним до тридцятого дня включно з дня набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення державного регулювання ринків фінансових послуг», у тому числі того, строк дії якого продовжено після набрання чинності Законом¹.

1.2. *Звільнення від відповідальності позичальників у договорах кредиту/позики, наданих банком або іншим кредитодавцем/позикодавцем* (без прив'язки до певного різновиду позикових відносин та особи позикодавця чи позичальника). Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану»² доповнено п. 18 розділ «Прикінцеві та перехідні положення» ЦК України: «18. У період дії в Україні воєнного, надзвичайного стану та у тридцятиденний

¹ Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення державного регулювання ринків фінансових послуг» від 22 листопада 2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3498-20#Text>

² Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану» від 15 березня 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text>

строк після його припинення або скасування у разі *прострочення позичальником виконання грошового зобов'язання за договором, відповідно до якого позичальнику було надано кредит (позику) банком або іншим кредитодавцем (позикодавцем)*, позичальник звільняється від відповідальності, визначеної статтею 625 цього Кодексу, а також від обов'язку сплати на користь кредитодавця (позикодавця) неустойки (штрафу, пені) за таке прострочення. Установити, що неустойка (штраф, пеня) та інші платежі, сплата яких передбачена відповідними договорами, нараховані включно з 24 лютого 2022 року за прострочення виконання (невиконання, часткове виконання) за такими договорами, підлягають списанню кредитодавцем (позикодавцем)».

Таким чином на час воєнного стану та 30 днів після його припинення боржник не несе відповідальності перед кредитодавцем у разі прострочення виконання зобов'язань за кредитним договором. Це не означає, що відбувається прощення боргу чи боржник-позичальник не має платити проценти за користування кредитним капіталом, оскільки вони є платою за правомірне використання капіталу, а не відповідальністю, чи повертати кредитні кошти при припиненні договору. Мова не йде про відтермінування виплат тіла кредиту та відсотків під час дії воєнного стану. Ці норми стосуються всіх позичальників, а не тільки позичальників за договором споживчого кредиту.

В 2014 році військовослужбовці, військовозобов'язані та резервісти були звільнені від сплати відсотків за своїм кредитним зобов'язанням згідно ч. 15 ст. 14 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їхніх сімей». 23 квітня 2021 року було введено обмеження, що ця пільга стосується тільки тих військових, хто проходить військову службу і є учасниками АТО/ООС. Але закон зворотної сили немає. Тому, якщо особа проходила службу в період з 2014 року до квітня 2021 року, це обмеження її не стосується. Ці пільги стосуються не тільки банківських установ, але усіх кредитних організацій, у тому числі, МФО, ломбардів, кредитних спілок, лізингових компаній та інших юридичних осіб та фізичних осіб, які надають фінансові послуги. Військовослужбовці мають право на звільнення від сплати: *відсотків за користування кредитом*; штрафів, пені, страхових виплат. Тобто військовослужбовці звільняються від сплати відсотків за використання кредитних коштів (за правомірне використання позикового капіталу), а не тільки процентів відповідальності.

1.3. Можливість *призупинення сплати грошового зобов'язання* (основної суми кредиту, процентів, комісій та інших платежів) для особливої категорії позичальників та при дотриманні певних умов. 1 грудня 2022 року було ухвалено Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо підтримки позичальників, майно яких було знищено або зазнало пошкоджень внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України»¹, яким внесено зміни до Закону України «Про споживче кредитування». Норми цього закону дозволяють звернутися до кредитора «із заявою про призупинення сплати грошового зобов'язання (основної суми кредиту, процентів, комісій та інших платежів) за договором про споживчий кредит або іншим договором, передбаченим ч. 2 ст. 3 цього Закону, предметом забезпечення за яким є нерухоме майно (квартира, інше житлове приміщення в будівлі, приватний житловий будинок, садовий або дачний будинок, об'єкт незавершеного житлового будівництва) та поширюються на фізичних осіб, які є позичальниками на придбання рухомого і нерухомого майна, яке через війну опинилося на тимчасово окупованій території або на території активних бойових дій, а також яке пошкоджене або знищене внаслідок воєнних дій... Кредитор після отримання від позичальника (його представника) ... заяви про призупинення сплати грошового зобов'язання не має права здійснювати відступлення права вимоги за таким договором».

1.4. Можливість *анулювання кредиту* для особливої категорії позичальників та при дотриманні певних умов. Вищезазначеним законом передбачається можливість анулювання заборгованості за договором про споживчий кредит на купівлю житла для позичальників, нерухомість яких знищена внаслідок війни, якщо на 23 лютого 2022 року це єдине місце проживання сім'ї позичальника (автомобіль – є єдиним засобом пересування), а заборгованість за таким договором не була прострочена більш як на 7 днів до цієї дати (передбачені також і інші обов'язкові умови). *Реалізація цього права буде можлива протягом 90 днів після припинення чи скасування воєнного стану в Україні.*

¹ Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо підтримки позичальників, майно яких було знищено або зазнало пошкоджень внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України» від 1 грудня 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2823-20#Text>

Механізмів відповідних компенсацій кредиторам поки не передбачено, несправедливим буде, якщо всі збитки за зруйноване через війну майно будуть перекладено лише на банки, що продемонструє несправедливий та дискримінаційний підхід до вирішення проблем¹.

1.5. Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо врегулювання простроченої заборгованості у період дії воєнного стану в Україні»² захищено учасників бойових дій, військовослужбовців ЗСУ та членів їх сімей (споживачі «захищеної категорії») від стягнення боргів зі споживчого кредитування на період дії воєнного стану та 90 днів після його припинення (який в мережі називають «законом про захист від колекторів»). Кредитодавець, новий кредитор, колекторська компанія, фізичні та юридичні особи, залучені на договірних засадах кредитором тощо не можуть взаємодіяти за власною ініціативою із споживачем, який повідомив про свою належність до захищеної категорії.

2. Дозволено під час воєнного стану використання коштів з рахунків, на які накладений арешт органами державної виконавчої служби чи приватними виконавцями, сума стягнення з особи не перевищує 100 тисяч гривень (розпорядження КМУ № 198-р від 2 березня 2022 року «Про забезпечення здійснення розрахунків населення в умовах воєнного стану»³, Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо окремих особливостей організації примусового виконання судових рішень і рішень інших органів під час дії воєнного стану»⁴).

З іншого боку, таке рішення порушує інтереси кредиторів, які також мають негативні наслідки у зв'язку із війною, за їх рахунок держава дещо зменшує соціальну напругу в суспільстві. Необхідно

¹ Мирошніченко І. Як змінилися відносини боржників та кредиторів під час війни? URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/bankrutstvo-i-restrukturizaciya/yak-zminilisya-vidnosini-borzhnikov-ta-kreditoriv-pid-chas-viyini.html>

² Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо врегулювання простроченої заборгованості у період дії воєнного стану в Україні» від 27 липня 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2459-20#n7>

³ Розпорядження КМУ № 198-р від 2 березня 2022 року «Про забезпечення здійснення розрахунків населення в умовах воєнного стану». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/198-2022-%D1%80#Text>

⁴ Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо окремих особливостей організації примусового виконання судових рішень і рішень інших органів під час дії воєнного стану» від 11 квітня 2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3048-20#Text>

пам'ятати, що війна та інші подібні обставини – найкращий час для недобросовісних боржників, недаремно з давніх давен люди говорять: «війна все спише» – держава не може бути осторонь чи навіть стимулювати такий стан, а тому подібні інструменти мають використовуватись обережно.

Спеціальні правила на захист прав кредиторів:

1. Зупинення перебігу позовної давності. Пунктом 12 Прикінцевих та перехідних положень ЦК України передбачено, що під час дії карантину, встановленого КМУ з метою запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19), строки, визначені статтями 257, 258, 362, 559, 681, 728, 786, 1293 цього Кодексу, продовжуються на строк дії такого карантину (внесено Законом України № 540-IX від 30.03.2020 року). Постановою КМУ від 11 березня 2020 р. № 211 «Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2» встановлено з 12 березня 2020 р. на всій території України карантин. Постановою Кабінету Міністрів України від 27 червня 2023 р. № 651 «Про відміну на всій території України карантину, встановленого з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2» карантин скасовано з 24 години 00 хвилин 30 червня 2023 р.

Так само у період дії в Україні воєнного, надзвичайного стану строки, визначені цими ж статтями, продовжуються на строк його дії (доповнено п. 19 згідно із Законом України № 2120-IX від 15.03.2022), а Законом № 3450-IX від 08.11.2023 змінено його редакцію «У період дії воєнного стану в Україні, введеного Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022..., перебіг позовної давності, визначений цим Кодексом, зупиняється на строк дії такого стану». Воєнний стан продовжено вже не раз.

Відмітимо, що зміна терміну у вищезазначеному п. 19 «продовження» на «зупинення» відповідає термінології ЦК України (зокрема ст. 263), але змістовно на вирахування строків позовної давності не впливає.

За ЦК України строк позовної давності відлічується від дня, коли особа дізналася або мала дізнатися про порушення свого права (ч. 1 ст. 261 ЦК України). Строк позовної давності визначає строк звернення

до суду з тією чи іншою вимогою. Наприклад, строк оплати за договором – 1.02.2024 року, позовна давність відлічується з дня, наступного за останнім днем для виконання такого зобов'язання (ч. 5 ст. 261 ЦК України) – з 2.02.2024 року, якщо не враховувати «карантинно-воєнні» норми про позовну давність. Якщо строк виконання зобов'язання не встановлений – вираховуємо строк позовної давності з пред'явлення вимоги кредитором з урахуванням льготного строку для боржника на виконання (як правило, 7 днів), при цьому якщо вимога не пред'явлена – початок відліку строку позовної давності не настає.

Але карантин і війна значно змінили звичні нам правила. Так, строк позовної давності продовжується на період дії карантину (п. 12 Прикінцевих та перехідних положень ЦК України) та воєнного та надзвичайного стану (п. 19 Прикінцевих та перехідних положень ЦК України). Продовження строків позовної давності в період дії карантину та воєнного стану є безумовним та автоматичним в силу закону (наприклад, див. постанову Верховного Суду від 22.09.2022 у справі № 920/724/21).

Якщо останній день строку, наприклад, для повернення боргу припав на день введення карантину, точніше на переддень його початку, чи у наступні «карантинно-воєнні» роки, то 3-річний строк позовної давності почне спливати з дня, наступного за днем закінчення воєнного стану (оскільки карантин закінчився вже під час воєнного стану, 30.06.2023 року, та строки продовжуються вже за новою підставою). У випадку, якщо строк позовної давності почав текти до введення карантину, то з початком карантину він зупиняється і продовжиться з дня, наступного за днем закінчення воєнного стану.

Наприклад, якщо з договору позики (чи розписки) випливає, що гроші мали бути повернені 10.03.2017 року, то строк позовної давності вираховується за класичними правилами, а значить він спливе 11.03.2020 та не підлягає зупиненню. Якщо строку в договорі не було передбачено, а позикодавець пред'явив вимогу про повернення боргу 10.03.2017 року, то у боржника в силу ст. 1049 ЦК України було 30 днів на виконання зобов'язання (до 9.04.2017 року), тобто строк позовної давності почав відлік від 10.04.2017 року, а тому він мав спливати 11.04.2020 року – вже в період карантину, але строки зупинилися 12.03.2020. 30 днів, що залишились, будуть відраховуватися від з дня, наступного за днем закінчення воєнного стану.

До речі, хоч постанова КМУ № 211 про запровадження карантину та набрання чинності Законом № 540-IX (2 квітня 2020 року) не співпадає у часі, була суперечлива судова практика щодо питання чи продовжуються строки, які мали б спливати під час дії карантину, запровадженого Постановою № 211, але до набрання чинності Законом № 540-IX, тобто у період з 12.03.2020 по 02.04.2020. Закон № 540-IX містить пряму вказівку на продовження позовної давності – на строк дії карантину, який, відповідно до Постанови № 211, починається саме з 12.03.2020. Верховний Суд вважає, що відсутні підстави пов'язувати можливість продовження позовної давності саме з датою набрання чинності Законом № 540-IX, а не датою введення карантину (ухвала КГС Верховного Суду від 16.11.2022 у справі № 910/18489/20).

При цьому, введення на території України воєнного стану не зупинило перебіг процесуальних строків звернення до суду з позовами. Питання поновлення процесуального строку у випадку його пропуску з причин, пов'язаних із запровадженням воєнного стану в Україні, вирішується в кожному конкретному випадку з урахуванням доводів, наведених у заяві про поновлення такого строку. Сам по собі факт запровадження воєнного стану в Україні не є підставою для поновлення процесуального строку. Такою підставою можуть бути обставини, що виникли внаслідок запровадження воєнного стану та унеможливили виконання учасником судового процесу процесуальних дій протягом установленого законом строку (постанова Великої Палати Верховного Суду від 10.11.2022 у справі № 990/115/22).

Таким чином, ми живемо вже більше 5 років із зупиненням перебігу позовної давності. Розуміючи аргументи введення проаналізованих вище норм, поставимо під сумнів таке тривале зупинення вираховування відповідних строків. Наприклад, якщо останній день 3-річного строку позовної давності припав на день початку карантину, то право на позов, що виникло 12.03.2017 року та існує до сих пір – 8 років.

Інститут позовної давності за трактуванням Європейського суду з прав людини має кілька важливих цілей: забезпечувати юридичну визначеність і остаточність, захищати потенційних відповідачів від прострочених позовів, спростувати які може виявитися нелегким завданням, та запобігати несправедливості, яка може статися в разі, якщо суди будуть змушені вирішувати справи про події, що мали

місце у далекому минулому, спираючись на докази, які вже, можливо, втратили достовірність і повноту із плином часу (Stubbings Nd Others v. The United Kingdom, № 22083/93, № 22095/93, § 51, ЄСПЛ).

Вважаємо, що захист особи від вторгнення в сьогодення застарілого минулого такий же важливий як і захист прав і інтересів особи, права якої порушені. Так, розгляд судом вкрай за давності спору тягне можливість винесення несправедливого рішення, адже боржник просто не зможе отримати відповідні докази, що доводять його позицію, натомість, якщо б позивач вчасно звернувся до суду – боржник зміг би згадати певні обставини чи отримати відповідні докази. Крім того, коли кредитор довго не звертається до суду, то у боржника є зрозуміле очікування та розуміння, що кредитор втратив інтерес до вимоги, а тому відповідно планує свою поведінку. Звісно це не стосується вимог, які не підлягають за давності (ст. 268 ЦК України). . Позовна давність дисциплінує позивача.

Позовну давність також можна трактувати як право правопорушника уникнути притягнення до відповідальності після закінчення певного визначеного періоду після скоєння правопорушення. Існування такого права давно обґрунтоване та прийняте всіма правопорядками.

Зволікання із позовами вже більше 5 років деструктивно впливає на цивільний оборот. Якщо кредитор дійсно пропустив строк подання позову через карантинні обмеження чи обставини воєнного стану – він це зможе довести суду обґрунтовуючи продовження строків за ч. 1 ст. 263 ЦК України. Так це не просто, але дійсно дозволить відділити дійсно вплив надзвичайних та невідворотних обставин від лінії, зловживання своїми правами, організаційного безсилля чи, навіть, втрати інтересу до отримання захисту своїх прав. Наприклад, чи справедливо, що позовна давність для вимог про стягнення неустойки (штрафу, пені) зупинилась? Так, для договорів позики та кредиту є норми, про їх незастосування під час дії згаданих обставин. Але є багато інших відносин, в яких вони застосовні.

Тому пропонуємо, змінити норми про автоматичне зупинення перебігу позовної давності у Перехідних положеннях ЦК України. Згадаємо, що за аналогією з ЦК України до процесуальних кодексів з початком карантину також було внесено положення, за якими процесуальні строки продовжуються на строк дії карантину. Але зрозуміли,

що це несправедливо та неефективно, оскільки завжди є можливість доводити вплив відповідних обставин на конкретну особу, якщо таке відбулось. Тому процесуальні строки можуть бути поновлені судом, якщо учасник справи доведе, що пропуск строку був зумовлений дією карантинних обмежень чи воєнним станом. Аналогічно має відбуватися і за ЦК України (ч. 5 ст. 267 ЦК України).

2. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо окремих особливостей організації примусового виконання судових рішень і рішень інших органів під час дії воєнного стану»¹ хоч і не може відноситися до норм договірного права, але наводиться нами тут як один з найважливіших важелів стимулювання виконання прострочених зобов'язань. Екстраординарний захід першого року війни про неможливість стягувачам пред'являти до виконання виконавчі написи нотаріусів змінений на дозвіл стягувачам пред'являти до виконання виконавчі написи нотаріусів при умовах зазначених у вищезазначеному законі.

Цей закон з одного боку передбачає можливість державним та приватним нотаріусам здійснювати виконання виконавчих написів, але виключно тих, що вчинені на нотаріально посвідчених договорах застави, іпотечних договорах, договорах фінансового лізингу, а з іншого, встановив розмір коштів, якими може користуватися боржник (фізична чи юридична особа), маючи заборгованість та відкриті виконавчі провадження.

Стягувачі зможуть пред'явити до виконання виконавчі написи нотаріусів, а також виконавці матимуть можливість арештовувати рахунки, для того щоб на них акумулювались кошти боржників для їх подальшого списання та погашення боргу перед кредиторами.

До того ж, як вже зазначалось вище, прийнятий закон дозволяє боржникам, які мають арешти на рахунках здійснювати видаткові операції з рахунку, але у розмірі, що протягом одного календарного місяця не перевищує двох мінімальних розмірів заробітної плати для фізичних осіб та в розмірі не більше п'яти мінімальних розмірів заробітної плати в місяць на одного працівника для юридичної особи. Також з арештованого рахунку дозволяється сплачувати податки,

¹ Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо окремих особливостей організації примусового виконання судових рішень і рішень інших органів під час дії воєнного стану» від 11 квітня 2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3048-20#Text>

збори без урахування такого арешту, за умови, що такий рахунок визначений для здійснення видаткових операцій.

В окремих видах договорів спеціальних правил на захист інтересів кредиторів не з'явилось. Так, на відміну від кредитних відносин, в яких на захист інтересів боржників було запроваджено низку правил, що поліпшують становище боржників, депозитні відносини не зазнали змін, для захисту інтересів вкладників-кредиторів (фізичних та юридичних осіб) ніяких особливостей не встановлено, отримати депозитні гроші можна тільки по закінченню строку депозиту чи в інших випадках, зазначених у договорі. Оголошення воєнного стану не дає право на дострокове розірвання вкладів фізичних осіб, якщо інше не передбачено у договорі чи додатковою угодою між вкладником та банком.

При цьому Національний банк України (відповідно до постанови НБУ № 18 від 24 лютого 2022 року) ввів низку обмежень на фінансовому ринку на час дії воєнного стану. Так, під час воєнного стану діє обмеження щодо отримання банківського вкладу готівкою (безготівковий оборот не має обмежень, на розрахунковий рахунок вкладника в банку безготівкові кошти зараховуються без обмежень). Так, отримати валютну готівку з валютного рахунку можна у валюті рахунку в еквіваленті 100 тис. грн на день, так само як й гривневу готівку з рахунку в національній або іноземній валюті – 100 тис. грн на день.

Спеціальні правила діють для осіб, які перебувають на території під загрозою окупації державою-агресором. НБУ дозволив клієнтам на територіях, які перебувають під загрозою окупації, знімати готівкову національну та іноземну валюту з рахунків без обмежень за сумою за умови наявності коштів у філії/відділенні банку. Рішення про здійснення таких операцій ухвалює керівник банку та може делегувати його керівникові філії/відділення банку. Деякі банки, які дозволяють дострокове розірвання вкладів фізичних осіб без перерахунку процентів за умови подальшого безготівкового перерахування всієї суми вкладу на спеціальний рахунок для збору коштів на допомогу ЗСУ, на інші рахунки для збору коштів, спрямованих на допомогу структурам та формуванням, які задіяні в обороні країни, зокрема і на користь підрозділів територіальної оборони¹.

¹ Національний банк України. Фінансова оборона України. URL: <https://promo.bank.gov.ua/fin-defense/>

13 квітня 2022 року набрав чинності Закон України № 2180-IX «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення стабільності системи гарантування вкладів фізичних осіб», яким вводиться 100%-ва гарантія за банківськими вкладками фізичних осіб та фізичних осіб-підприємців, а через три місяці після припинення чи скасування дії воєнного стану гарантована сума за вкладками становитиме 600 000 гривень. Гарантія розповсюджується на вкладників платоспроможних банків, а не тих, які проходили стадію ліквідації на час оголошення воєнного стану. Така норма, звичайно, направлена на захист прав кредиторів-вкладників та має на меті зберегти довіру до фінансової системи України.

Щодо страхових відносин – спеціального регулювання не з'явилося із введенням воєнного стану. Споживачі страхових послуг як правило навіть не замислювались про дію страхового полісу в таких спеціальних умовах, а тепер із розчаруванням читають в умовах страхових договорів, що настання страхового випадку внаслідок воєнних дій не є підставою для виплати страхового відшкодування. Збитки внаслідок воєнних дій, вторгнень, повстань та інших подібних ситуацій зазвичай відносяться до винятків у договорах страхування. Відповідно до умов переважної більшості договорів страхування пошкодження майна в результаті прямого влучання снарядів, куль, вибухівки, а також наслідки інших військових ризиків є винятками зі страхового покриття.

Звернемо увагу також і на наступний аспект. Крім того, що на проблеми, з якими ми стикнулись з лютого 2022 року, мали реагувати як самі учасники договорів, пристосовуючи свої відносини до нових умов, якщо це можливо у кожному конкретному випадку, так і держава, оскільки норми договірної права можуть бути інструментом для держави для досягнення тих чи інших результатів для розвитку економіки держави.

Так, не для збалансування інтересів боржників та кредиторів, не для поліпшення виконання зобов'язань, а з іншою метою (для стабільного функціонування фінансової системи України) значним чином під час оголошення воєнного стану обмежено **розрахункові відносини**. Опосередковано цей крок також впливає і на можливості виконання зобов'язань всередині країни, але все ж таки основна мета була не в цьому. Так, встановлені обмеження на перекази грошових

коштів за кордон, за деякими винятками, наприклад, оплата витрат за кордоном, пов'язаних зі смертю, лікуванням в медичних закладах, транспортуванням хворих, навчання, аліменти, а також на купівлю деяких видів товарів волонтерами тощо. Р2Р-перекази з гривневих платіжних карток на картки іноземних банків заборонені, з валютних – до 100 тис. грн на місяць. Так само «quasi cash» операції (поповнення електронних гаманців, форекс-рахунків, купівля віртуальних активів, поповнення гаманця криптобіржі) можливі до 100 тис. грн та тільки з валютних карток.

Таким чином, в умовах війни, воєнного стану, карантину економіка не зупиняється та має забезпечувати інтереси учасників обороту, компенсувати негативні наслідки відповідних обставин (звичайно не за рахунок однієї із сторін, а намагаючись справедливо розподілити тягар обставин, що змінилися). Держава зі свого боку досить активно використовує адміністративний інструментарій, наприклад, обмеження в розрахункових відносинах з одного боку значно обмежило можливість розрахунків та, відповідно, свободу учасників обороту, але направлене на забезпечення фінансової стабільності країни. Звичайно це відбувається за рахунок жорсткого регулювання та обмеження прав осіб, але таке обмеження виправдовується обставинами, в яких опинилась країна. При цьому необхідно не забувати, що в таких ж суворих обставинах знаходяться учасники обороту, тому державні інструменти мають використовуватися справедливо. Є побоювання, що спокуса обмежувати транскордонний вільний рух коштів учасників обороту буде продовжуватися ще довго, навіть після завершення війни, що напевно чи можна бути вітати, оскільки від таких обмежень страждають, як правило, добросовісні учасники.

Висновки. Цивільно-правове регулювання договірних відносин передбачає дієві, випробувані століттями, механізми захисту договірних відносин від впливу негативних факторів, які в різних формах супроводжують життя людства та навчили деякою мірою збалансовувати інтереси божників і кредиторів у складних та непередбачуваних ситуаціях. Державне втручання під час війни також відіграє важливу роль у захисті інтересів як боржників, так і кредиторів, але таке, як правило, екстраординарне втручання може виявитися не цілком ефективним, тому потребує уточнення.

У цьому дослідженні нами наводяться норми договірного права, які існували й до оголошення воєнного стану, для захисту інтересів сторін, як правило, боржників, які розраховані на надзвичайні ситуації чи обставини економічного, суспільного та політичного характеру. По-перше, для договірних відносин військова агресія та введення воєнного стану в Україні є обставиною непереборної сили. Наслідки настання обставин непереборної сили: 1) звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання (ч. 1 ст. 617 ЦК України) за умови, що саме на ці відносини вплинули певні обставини, що об'єктивно унеможливають виконання зобов'язань, передбачених умовами договору; 2) відтермінування виконання зобов'язання на період дії обставин непереборної сили; 3) якщо виконання договору взагалі не може бути виконане у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає – зобов'язання підлягає припиненню за ст. 607 ЦК України; 4) якщо виконання договору втрачає сенс для кредитора внаслідок прострочення, кредитор може відмовитися від договору (ч. 3 ст. 612 ЦК України); 5) обставини непереборної сили можуть стати підставою для зміни договору, наприклад, зменшення ціни договору, зміна місця доставки, онлайн-формат надання послуг тощо за домовленістю сторін.

Військова агресія та введення воєнного стану в Україні може бути підставою для розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин ст. 652 ЦК України. Для орендних відносин є всі підстави для застосування ч.ч. 4 та 6 ст. 762 ЦК України.

Крім загальних правил, законодавством передбачено низку спеціальних правил, які були запроваджені для урегулювання окремих питань для певних видів договірних відносин в умовах воєнного стану.

Спеціальні правила на захист прав боржників. 1. Особливості регулювання кредитних відносин під час воєнного стану (а в деяких випадках й 90 днів після): 1.1) фінансовим установам заборонено в односторонньому порядку збільшувати розмір процентної ставки або інших платежів за договором про споживчий кредит; 1.2) звільнення від відповідальності позичальників у договорах кредиту/позики, наданих банком або іншим кредитодавцем/позикодавцем; 1.3) можливість призупинення сплати грошового зобов'язання у споживчих кредитах (в тому числі основної суми кредиту) для позичальників,

майно яких було знищено або зазнало пошкоджень внаслідок збройної агресії; 1.4) можливість анулювання кредиту для вищезазначеної категорії позичальників, але реалізація цього права буде можлива протягом 90 днів після припинення чи скасування воєнного стану в Україні; 1.5) для учасників бойових дій, військовослужбовців ЗСУ та членів їх сімей (споживачі «захищеної категорії») передбачено захист від стягнення боргів зі споживчого кредитування на період дії воєнного стану та 90 днів після його припинення. 2. Дозволено під час воєнного стану використання коштів з рахунків, на які накладений арешт органами державної виконавчої служби чи приватними виконавцями, сума стягнення з особи не перевищує 100 тисяч гривень.

Спеціальні правила на захист прав кредиторів: 1) зупинення перебігу позовної давності; 2) відновлення виконавчих процедур, зокрема, виконання виконавчих написів нотаріусами за заставними договорами (при цьому для збереження балансу інтересів як кредитора, так і боржника, введено обмеження на суми коштів, які можуть залишатися у розпорядженні боржника після арешту рахунків для погашення боргу).

Національний банк України (відповідно до постанови НБУ № 18 від 24 лютого 2022 року) ввів низку обмежень на фінансовому ринку на час дії воєнного стану.

Вище ми навели приклади правового регулювання, які спрямовані на захист інтересів боржників та кредиторів в умовах війни, надаючи боржникам можливість виконувати свої зобов'язання з урахуванням складних обставин. Але чи дійсно досягнуто збалансування інтересів боржників та кредиторів в умовах війни?

Так, законодавство, що звільняє позичальників від відповідальності за прострочення виконання зобов'язань за кредитними договорами під час воєнного стану та 30 днів після його припинення звичайно зменшує ризики для позичальників, але таке становище може стимулювати попит на отримання кредитів недобросовісними особами. Це розуміють в банківських установах та значно посилюють вимоги до осіб, які бажають отримати кредитування, що в свою чергу ускладнює отримання кредиту добросовісним позичальникам.

Чи справедливо, що законодавство, що звільняє позичальників від відповідальності за прострочення платежів та забороняє збільшення процентних ставок за кредитами під час війни, стосується всіх пози-

чальників, не тільки із постраждалих регіонів та стосується договорів укладених уже після початку дії воєнного стану, адже це впливає на обсяг кредитування в Україні та й взагалі на позикові відносини. Для недобросовісних позичальників створені ідеальні умови для використання чужих коштів, до того ж такі боржники, які свідомо уникають виконання своїх зобов'язань, вміло маніпулюють процесуальними нормами, зловживають правами, судова система часто стає інструментом для маніпуляцій з боку боржників, що ускладнює процес стягнення боргів.

Однак, треба враховувати, що бойові дії відбуваються не на всій території країни, на щастя, Україна – велика країна, а отже, на значній її території зберігається ділова активність, хай і значно знижена, наскільки справедливо поширювати захисні заходи в позикових відносинах на всіх? Адже абсолютно очевидно, що заборона збільшення процентних ставок за кредитами під час війни, а також неможливість довгострокового прогнозування стабільності національної валюти та зростання інфляції, напряду впливає на бажання банків видавати нові кредити через зниження їхньої прибутковості. Хоча ці заходи захищають позичальників, вони можуть призвести до більш консервативної кредитної політики банків у майбутньому.

Не може допомогти економіці судова практика, яка спрямована тільки на захист боржника, більше ніж на відновлення порушеного права кредитора-стягувача (а це не завжди банки, які мають значні резерви, а й звичайні позичальники, не фінансові установи) – має бути баланс.

Сама держава теж не поспішає платити за своїми боргами, тому багатьма практиками констатується низька ефективність виконання рішень. Ми знаходимося у колі: економічна ситуація веде до погіршення виконання зобов'язань та невиконання судових рішень, а це в свою чергу приводить до відсутності мотиву для внутрішнього та зовнішнього інвестора вкладати гроші в Україні, що могло б привести до поліпшення економічної ситуації.

Тому вважаємо, що законодавство, що звільняє позичальників від відповідальності за прострочення платежів та забороняє збільшення процентних ставок за кредитами має стосуватися не всіх позичальників, і не має розповсюджуватися на договори укладені уже після початку дії воєнного стану, крім випадку, якщо позичальник після

укладення договору став відповідати умовам про захист окремих категорій позичальників.

Також пропонуємо змінити норми про автоматичне зупинення перебігу позовної давності у Перехідних положеннях ЦК України, про йшлося вище.

Таким чином, баланс між захистом прав боржників і кредиторів під час війни забезпечується через державне втручання, зміни в законодавстві та адаптацію судової практики до нових реалій, але суворі кроки перших років війни мають бути переглянуті та запропоновано більш ліберальний підхід, що має стимулювати кінець-кінцем економіку країни, що напряду вплине на поліпшення ситуації із невиконання зобов'язань. Сторони вже розуміються в нових реаліях та мають більш відповідально брати на себе нові зобов'язання із беззаперечною метою їх виконати, а не використовувати захисні механізми на шкоду контрагенту та обороту в цілому.

Ключові слова: договір, зобов'язання, непереборна сила, контракти в умовах війни, позика, кредит, оренда, страхування, розрахунки, позовна давність, неустойка